

Senjamålet

Ein nordnorsk dialekt mellom tre regionsentra

Av Helge Stangnes

Senja

Senja, den nest største øya i landet, ligg i Troms fylke, om lag midtvegs mellom byane Harstad og Tromsø. I nord-sørretning måler øya 7 mil. Frå havsida mot fastlandet er det 5 mil. Avstanden over Vågsfjorden til Harstad i sør er om lag tre mil. Frå Senja til Tromsø i nord er det fire mil. Øya fyller altså godt opp i det geografiske rommet mellom dei to byane (sjå kart 1). Folketalet pr. i dag er rundt 10–11 000.

Senjamålet

Senjamålet er, historisk sett, talemålet på Senja. Men i målgeografisk samanheng dekker omgrepet ein større teig av kystmålet i Sør- og Midt-Troms, – frå sørsida av Malangen til og med Ibestad kommune (kart 2). Dette området har stort sett dei same målføretrekka. På Senja finn vi dei største variasjonane.

Når eg likevel her vel å konsentrere meg om talemålet på sjølve øya, er det av reint historiske grunnar.

Ragnvald Iversen og "Senjenmaalet"

For rundt 95 år sidan; trulig i åra 1905 og 1906, reiste den unge studenten Ragnvald Iversen rundt på øya og skreiv opp

talemålsformer. Iversen var frå Tromsø og studerte nordisk filologi ved universitetet i Kristiania, med Marius Hægstad som førelesar og Amund B. Larsen som rettleiar. Han var nok inspirert av dei tidlige studiane av norske bygdedialektar som m.a. desse to sto bak.

I 1907 tok han hovudfagseksamen med oppgåva *Lydlæren i Senjens maalføre*.

Seinare arbeidde han vidare med det innsamla materialet og gav i 1913 ut monografien *Senjenmaalet, lydverket i hoveddrag*, som er eit nærstudium av talemålet på øya innafor det fagfeltet språkvitskapen i ettertid har gitt namnet *fonologi*.

Eit pionerarbeid

"Senjenmaalet" er det første seriøse forskingsarbeidet som er gjort på ein nordnorsk dialekt, og eitt av dei første i landet totalt. Med eit materiale på ca. 2200 ord, skrivne i Norvegia-lydskrift, gir det eit handfast grunnlag for å kartlegge – i alle høve ein del av – dei endringane som måtte ha skjedd i uttalen på desse snart 100 åra.

Mitt forskingsprosjekt, frå 1992 til 1994, gjekk m.a. ut på å skaffe dokumentasjon på *dagens* senjamål, og deretter gjennom samanlikning registrere kva som har endra seg.

Talemåls grensene på Senja

Eg kjem i denne artikkelen berre til å tangere nokre få av dei talemålsendringane eg registrerte gjennom undersøkinga. Derimot vil eg ta for meg eit felt Iversen ikkje beskriv, nemlig den dialektale oppdelinga av øya, og mulige historiske årsaker til desse. Til slutt vil eg komme inn på dagens talemåls situasjon på Senja og dei endringane som synest å vere på gang, sett i lys av ein ny regionsstruktur.

Ragnvald Iversen konsentrerer seg berre om talemålet på sjølve Senja. Han poengterer at dette målet skil seg markert ut frå

nabodialektane på øyene i nord, sør og aust, men berører altså berre i liten grad dei *interne* variantane. I innleiinga til "Senjenmaalet" beskriv han ei dialektal todeling av øya i eit arkaisk vestlig og eit meir normalisert austlig mål (Iversen 1913 : 5–6) (kart 3), og i pakt med samtidas språksyn finn han den arkaiske varianten mest interessant. Dei geografiske tilvisingane til uttaleformer i Iversens tekst viser ei heilt klar prioritering av vestsida – samtidig som han skygger unna det dåverande relativt store samiskspråklige området inne på øya; ja, han nemner ikkje eingong at det finst.

Seinare kartlegging av talemålet på øya viser at det bildet Iversen gjev av språksituasjonen neppe er korrekt. Skilnadene mellom talemålet på den havvendte vestsida og den fastlandsvendte austsida gjeld berre i liten grad lyduttalen, men går meir på det reint prosodiske, dvs. setningsmelodi og ordmelodi. Under-søkingar av bl.a. Kåre Elstad viser at alle viktige talemåls-grenser på Senja går *på tvers* av øya; – frå havsida mot fastlandet (Elstad 1982: 61–62), og med tilnærma same utgangspunkt i vest (kart 4).

Historikaren Arthur Brox, forfattaren av *Berg og Torsken bygdebok* og *Folkeminne frå Ytre Senja, I og II*, har sett fram tanken om at dette ikkje berre er ei talemålsgrense, men også ei gammal kulturgrense som deler øya i to: Sør-Senja og Nord-Senja. (Brox 1970: 5–6) På språksida vil eg her peike på eit par viktige trekk:

- det personlige pronomenet, 1. person
- presens av *a*-verb

Uttalen av enkeltord som *gjøre*, *veikja* (jente), *øska*, *hau(g)* og *jenga* (innvolar av fisk) i nord mot *gjere*, *vekja*, *eska*, *håg* og *jinna* i sør følgjer òg denne grensa. I tillegg vil eg nemne den avkorta forma av kvinnepatronymet *-ste* (av dotter); heilt ukjent i dette hundreåret på Nord-Senja, men kjent og brukt på Sør-Senja til lenge etter 2. verdskrig (Stemshaug 1994: 90, Stangnes 1995: 44–46).

Ei tidlig regionalisering

Det kan synast som eit paradoks at ei øy som ligg avgrensa både i sør og nord av breie fjordar – som kvar for seg også representerer talemålsgrenser – skal ha ei så tydelig dialektal todeling. Logisk sett skulle dialektane her ute ha levd sitt eige liv og utvikla felles hovudtrekk, kanskje med ei slik todeling i nord - sør-retning som den Iversen postulerer. Slik er det altså ikkje, og har sikkert heller ikkje vore det rundt 1905–1906.

For å forstå denne oppdelinga i fleire talemålsteigar vil eg gå nærare inn på tre faktorar: Topografien, næringsmønsteret og den administrative inndelinga. Dei to første elementa grip inn i ein annan. Fiske har tradisjonelt vore hovudnæringa på vestsida. Trygge hamneforhold og nærheit til fiskefelta har styrt busetjinga her. Kombinasjonen fiske/jordbruk har tilsvarande vore det vanlige på sør- og austsida.

Vestsida av Senja ligg vendt mot havet. Det er ingen skjergard utafør som tar av for veret. Fjordane er tronge og djupe, og dei bratte halvøyene som stikk ut mellom dei, endar i nes, eller "næringar" som det ofte er vågsamt å passere, særleg vinterstid. Men nettopp i den mest verharde perioden, like før og like etter jul, passerer skreien Senja på veg til gytefelta i Lofoten. Egga ligg så nær inntil land at ein sjølv før motoren si tid kunne nå ut til dei rike fiskestimane med båt, og ein del av gytefisker søker også årvisst inn i fjordane. Dette førte til at fiskarbønder frå eit vidt område, men mest frå austsida av øya og frå fjordbygdene i nord og sør, søkte ut til fiskeværa på yttersida i sesongane. Det gjaldt også under seifisket om sommaren.

Til væra på Nord-Senja kom båtlag frå Malangsbygdene, Ullsfjorden, Lyngen – og heilt nord frå Kvænangen. Små fiskevær på 100 til 200 menneske kunne få folketalet fem-seksdobla, ja, opptil tidobla i sesongane (Tromsø museum 1995, Eriksen 1993: 56).

Mange av dei tilreisande fiskarane bygde eller leigde seg rorbuer i væra. Hit tok dei med *sine* skikkar og *sitt* språk. Nokre slo seg til her. Ein og annan av dei bufaste fann seg ei tilreisande

kokke frå nordbygdene. Nord-Senja blei nordvendt – med Tromsø som viktigaste tettstad og marknadsplass.

Til Sør-Senjeværa, – i kommunane Torsken og den gamle Bjarkøydelen av øya, kom folk tilsvarande frå Vågsfjord- og Astafjordbygdene i sør og aust. Dei sette *sitt* preg på språk og skikkar, og for folket på Sør-Senja var Harstad det næraste og mest naturlige senteret.

I lys av dette blir kultur- og talemåls grensene på øya lettare å forstå. Med dagens terminologi kan ein her tale om ei tidlig *regionalisering* av senjamålet; – ein nordvendt del med klare trekk frå fjordbygdene i nord og med Tromsø som næraste sentrum, og ein tilsvarande sørvendt del med trekk frå Vågsfjord- Astafjordbygdene og med Harstad som "byen". Trulig har kontakten med sjølv *områda* i denne samanhengen vore viktigare enn kontakten med dei to byane. *Dei* har trass alt ei relativt kort historie.

Grensepunktet mot vest for den kulturelle todelinga av øya er etter Arthur Brox meining *Teisten* i Torsken kommune; ein av dei næringane som stikk lengst ut mot storhavet (Brox 1970: 5–6). Denne grensa er samanfallande med grensa for dei målmerka eg tidligare har nemnt.

Administrativ inndeling

I tillegg til den nemnde inndelinga, som ein kan sjå som ein kombinasjon av topografiske og demografiske faktorar, kan ein søke årsak til visse dialektdrag i den tidligare *administrative* inndelinga av øya.

I dag er Senja delt mellom fire kommunar: Tranøy, Torsken, Berg og Lenvik (kart 5). Dei tre første har alt sitt land på øya. Lenvik administrerer den relativt folkerike nord- og austdelen, men kommunen omfattar i tillegg ein del av fastlandet aust for Gisundet.

Fram til 1964 låg ein liten del av Sør-Senja administrativt under

Bjarkøy kommune. Området blei då tillagt Tranøy, men har, trass i no 35 års "ekteskap" med den nye kommunen, halde på hovudtrekka frå Bjarkøy-målet med *avg/æ* som personlig pronomen og *nu* som tidsadverb.

Tilsvarande hørte ein del av Nord-Senja til gamle Hillesøy, som blei radert ut som eigen kommune i 1964. Senja-delen blei då tillagd Lenvik, og den delen av Hillesøy som låg nord om Malangen, blei ein del av Tromsø kommune.

Den gamle hillesøydelen av Senja har ikkje i tilsvarande grad som bjarkøydelen i sør halde på trekk frå området nord om Malangen, t.d. halden *i* i ord som *sigle*, *vikka*, *strikke* og lægning av *u > o* framfor palatal (*hoŋŋ*, *foŋŋ*). Den siste varianten, som Iversen registrerte sporadisk på Nord-Senja for 95 år sidan (Iversen 1913: 48), er heilt borte der i dag.

Når det så gjeld den nemnde isoglossen mot havet i vest, skulle ein vente at han ville følgje den administrative grensa mellom kommunane Torsken og Berg. Det gjer han ikkje. Grensa går eit stykke inn i Torsken kommune, slik at dei nordligaste bygdene i Torsken har nordsenjamål. Her har dei topografiske faktorane verka sterkare enn dei administrative.

Kommunikasjonsutbygging og ein ny senterstruktur

Så lenge kommunikasjonane i all hovudsak gjekk sjøverts, var Harstad "byen" for Sør-Senja og Tromsø tilsvarande for Nord-Senja. Til Harstad og Tromsø reiste folk for å kjøpe møblar og bryllupsdress eller gå til fotograf; hit søkte dei som skulle gå på handelsskole, folkehøgskole, husmorskole, lærarskole eller sjømannskole. Men frå 1960-talet starta ei storstilt utbygging av vegnettet på Senja. Bygd for bygd og fjord for fjord blei knytte til eit felles kommunikasjonsystem som samla seg på austsida i brua over til fastlandet; Gisundbrua mellom Silsand på Senja og Finnsnes, opna i 1972 (kart 6).

Samtidig, eller i realiteten i heile perioden etter 1945, hadde Finnsnes vakse fram som eit kommunikasjons- og regionsentrum for Midt-Troms. Med den nemnde brutilknytninga fekk Senja no

eit nytt sentrum å forhalde seg til – i tillegg til Harstad og Tromsø. Til Finnsnes kan ein lettvisst komme med bil på under ein time frå dei aller fleste bygdene på Senja.

Den nye senterstrukturen fekk i første omgang mest å seie for handelen, der mykje av trafikken som før hadde gått til Harstad og Tromsø, no kanaliserte seg mot Finnsnes. Meir interessant i denne samanhengen er om han har verka – eller kjem til å verke – inn på talemålsutviklinga på Senja. Skal vi kunne seie noko om det, må vi samanlikne visse talemålstrekk på dei tre aktuelle stadene:

Målmerke	Harstad	Finnsnes	Tromsø
Måføretype:	<i>e/a-mål</i>	<i>e/a-mål</i>	<i>e/a-mål</i>
Tone:	<i>høgtone</i>	<i>høgtone</i>	<i>høgtone</i>
Nekt.adv.:	<i>ikkje</i>	<i>ikkje</i>	<i>ikkje</i>
Pers. pron.:	<i>æ</i>	<i>eg/e</i>	<i>æ</i>
Pr. av a-verb:	<i>a (æ feska)</i>	<i>e (eg feske)</i>	<i>e (æ feske)</i>
Tidsadv.	<i>nu</i>	<i>no</i>	<i>no</i>
Ordpar:	<i>hær/dær</i>	<i>her/dær</i>	<i>hær/dær</i>

Som ein ser, er dei tre første målmerka eins. For heile området synest dei òg å vere konstante. Tromsø har rett nok eit visst innslag av *e*-mål ettersom *e*-målsområdet i Nord-Troms ligg like ved. For senjamålet er alle desse tre sikre målmerke. Det same gjeld ordparet *her/dær*. Derimot har dei tre neste målmerka ulik utbreiing på øya. Størst er variasjonen når det gjeld det personlige pronomenet – der vi kan snakke om tre variantar: *eg/e*, *æg/æ* og berre *æ*. Varianten *æg/æ* har eit nordlig og eit sørlig utbreiingsområde, slik at det i realiteten er snakk om fire "teigar" med ulik pronomenbruk på Senja.

Talemålsgrenser på flyttefot

Av oversynet ser ein at både Harstad og Tromsø har *æ* som personlig pronomen, mens Finnsnes har *eg* i trykksterk posisjon og *e* som trykksvak variant. Ei av dei endringane mitt feltarbeid har avslørt, er at bruken av *æ* breier seg på Senja. Det skjer både ved grenseflytting og ved knoppskyting, – det siste trulig som følge av tilflytting, og då utan at det trykksterke *æg* følgjer med. På tettstaden Gibostad bruker dei eldre i dag *eg/e*, men alle dei yngre har gått over til *æ*, utan at den trykksterke forma *æg* har følgt med. (Flakstad 1996 : 10–11 og eigne obsevasjonar). Grensa mellom *æg* og *eg*, som før følgde kommunegrensa mellom det gamle Hillesøy og Lenvik, har på dei siste 35 åra forflytta seg sørover og synest no å gå etter grensa mellom to skolekretsar: Gibostad og Silsand. Det er byforma *æ* som vinn terreng.

Grensa mellom *e-* og *a-*presens, som er svært viktig i Troms ved at den deler *e/a*-målsområdet i to, er framleis markert på vestsida av øya, men meir flytande på austsida. Skal ein dømme etter bruksfrekvensen hos barn på 6. klassetrinnet (1993), ser det ut til at *a*-presens held på å forsvinne i Tranøy kommune. Ei slik hypotese bør ein etterprøa. Ragnvald Iversen uttalte det same i 1913 om eit anna trekk i senjamålet, nemlig svarabhaktivokalen, eller den etterhengde *e*-en i adjektiv i attributiv posisjon (ein sterke kar, ei tjukke kjerring) (Iversen 1913: 54). Blant folk av min generasjon er denne *e*-en framleis i full bruk på vest- og sørsida av øya, og meir spreidd elles i senjamålsområdet.

Den tredje variabelen, nemlig *no* eller *nu* som tidsadverb, ser ut til å vere konstant med den historisk-geografiske avgrensinga som før er nemnd.

Kva veg går senjamålet?

Dei talemålsendringane eg har nemnt, og som tydeligvis er aktive i dag, går i retning av talemålet i Harstad og Tromsø. Det synest

som om tromsøformene er dei mest ekspansive på Senja. I nord har raskt båtsamband med Tromsø ført til at mange byborgarar har skaffa seg fritidsbustader på øya. Det *kan* ha verka inn på talemålsutviklinga i og med at byformene blir oppfatta som statusformer. Men helst er det vel det generelle samkvemmet med Tromsø gjennom vidaregåande utdanning og annan bykontakt som gir ringverknader.

I fastlandsdelen av det store senjamålsområdet verkar talemålssituasjonen relativt stabil. Det er på Senja at ein best ser endringane, og det blir spennande å sjå i dei næraste tiåra kva veg utviklinga vil ta. Vil dominerande Tromsø-former erobre nytt land på øya, eller vil Finnsnes, som frå 1/1 år 2000 har fått bystatus, markere seg som språklig hjarte i ein stabil senjamålsregion og fungere som demning mot dei ekspanderande byformene?

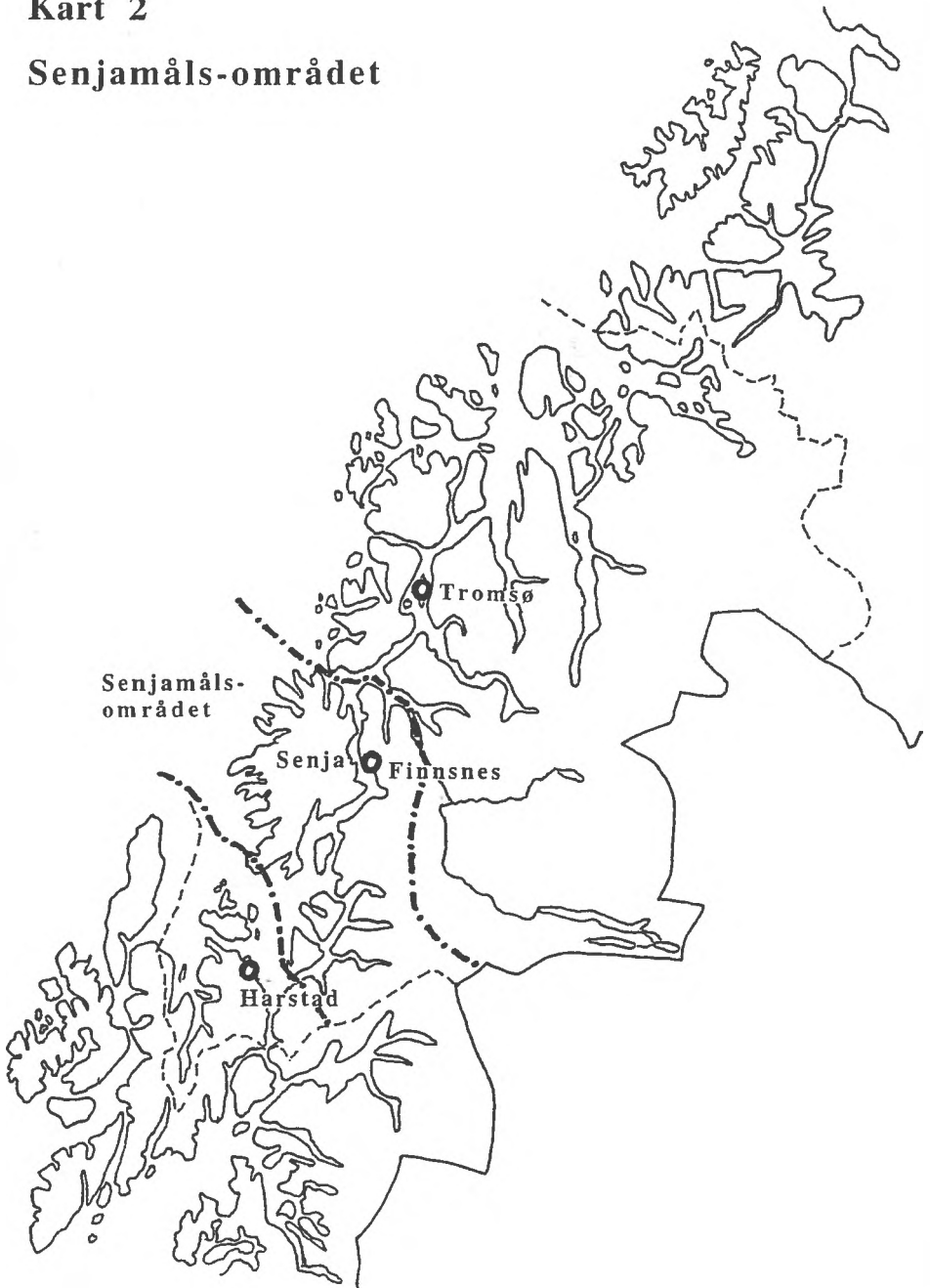
Litteratur:

- Brox, Arthur. 1970. Folkeminne frå Ytre Senja II. Folkeminneforlaget.
- Christensen, Hallfrid. 1948. Norske dialekter III. De viktigste målmerker og deres råderom. Johan Grundt Tanum forlag, Oslo.
- Elstad, Kåre. 1982. *Nordnorske dialektar*. I Tove Bull og Kjellaug Jetne (red.): Nordnorsk. Språkarv og språkforhold i Nord-Noreg. Det Norske Samlaget, Oslo.
- Eriksen, Hans Kristian. 1993. *Kort om gudsord og hygiene i Øyværan*. Årbok for Senja, Sør-Senja bygde- og historielag, Stonglandseidet.
- Flakstad, Eldar. 1996. *Ei samanlikning mellom dialektane i to bygder på Senja – Gryllefjord og Gibostad*. Upublisert mellomfagsoppgåve ved Universitetet i Tromsø.
- Iversen, Ragnvald. 1913. Senjenmaalet. Lydverket i hoveddrag. Kristiania.
- Leergaard, M. (red.). 1914. Havnevæsenets historie. Kristiania.
- Stemshaug, Ola. 1994. *Bruken av kvinnepatronym nordaffells i Noreg*. I Studia Anthroponymica Scandinavica, tidsskrift for nordisk personnamnforskning.
- Tromsø Museum .1995. Fotefar i nord, temahefte om Mefjordvær.

Kart 1**Senja mellom tre
byar**

Kart 2

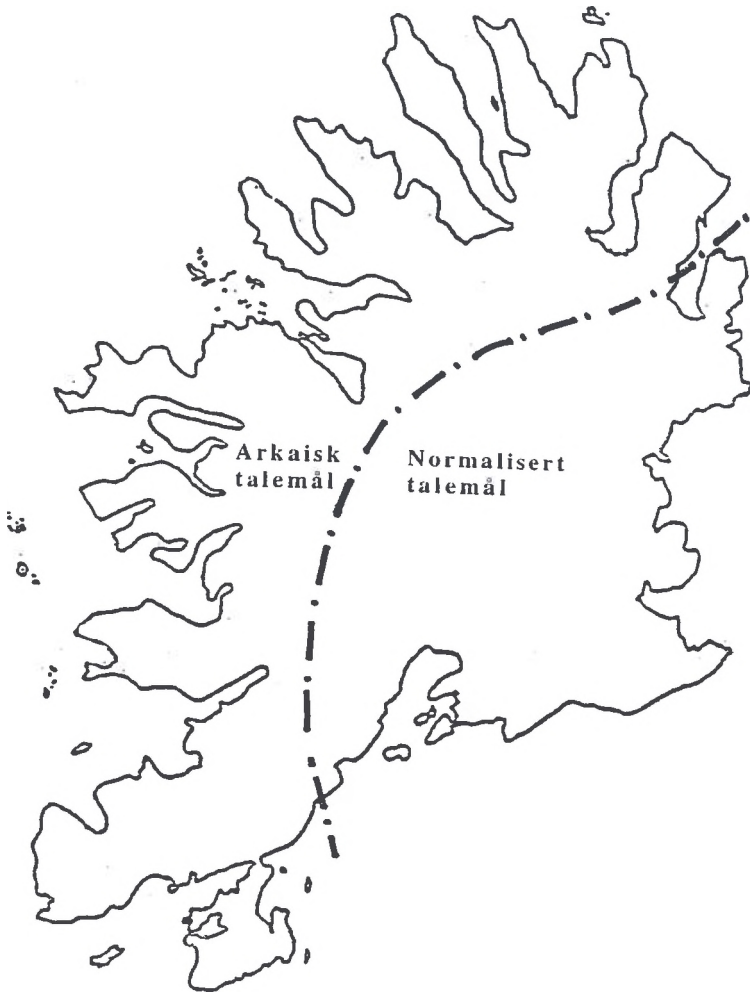
Senjamåls-området

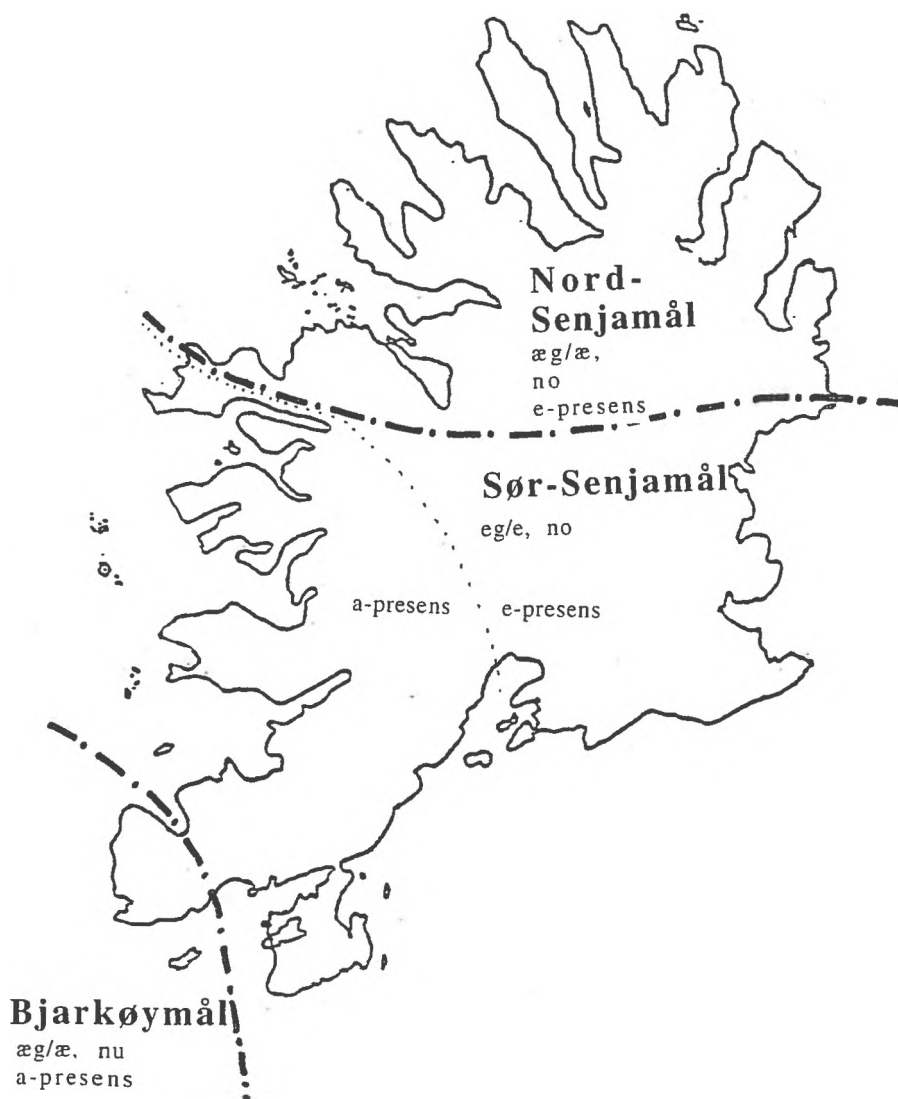
Kart 3

Senja

Ragnvald Iversens inndeling
av talemålet

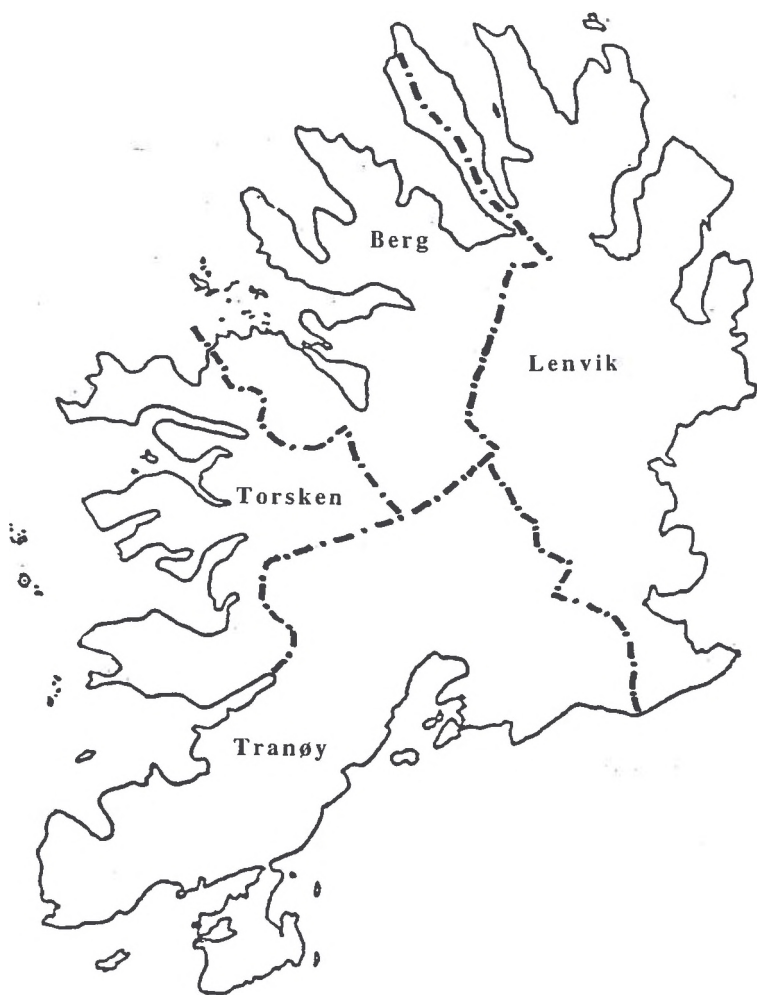

Kart 4
Talemålsgrenser
på Senja

Kart 5**Senja**

Administrativ inndeling

Kart 6**Vegnettet på Senja
1999**